

ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИ ВА УНИНГ ЎЛКА ХАЁТИГА ТАЪСИРИ

Солижон Эргашевич Ибрагимов

ҚаршиДТУ “Ижтимоий гуманитар фанлар” кафедраси

катта ўқитувчиси

solijon.ibragimov@gmail.com.

Телефон: 90 721 92 59

АННОТАЦИЯ

Туркистон жадиidlари халқни қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариат тамойилларини ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш ва миллий мухториятга эришиш гоясини илгари сурадилар.

Жадиdlар миллий бирлик, маънавий-маърифий ислохотлар билан жамиятни янгилаш, юксалтириш йўлларини излаганлар. Ушбу мақолада юқорида муаллиф томонидан қайд этилган фикрлар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: жадиd, маърифат, усули жадиd, миллий кўтарилиш, матбуот, мухторият, миллий гоя, “Беҳбудия”, “Тўрон,”иbратхона, “Мунозора”.

ДВИЖЕНИЕ ДЖАДИДОВ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЖИЗНЬ СТРАНЫ

АННОТАЦИЯ

Туркестанские джадиdы выдвигали гипотезу освобождения народа от отсталости и религиозных суеверий, реформирования принципов шариата, распространение просвещения среди народа, достижения национальной автономии.

Джадиdы искали пути обновления и подъема общества посредством национального единства, духовно-просветительских реформ. В данной статье обсуждаются вышеупомянутые автором идеи.

Ключевые слова: джадиdы, просвещение, методы джадиdов, национальное восстание, пресса, автономия, национальная идея, “Беҳбудия”, “Турон”, образец для подражания, “Мунозара”

THE JADIDS MOVEMENTS AND ITS EFFECT ON THE LIFE OF THE COUNTRY

ABSTRACT

Turkistan Jadids are committed to the liberation of the people from backwardness and religious prejudice, reforming the principles of Shari'a, promoting the nation and achieving national autonomy. Jadids sought for the ways to renew

and uplift the society through national unity, spiritual and enlightenment reforms. This article discusses the mentioned ideas of the author.

Keywords: *jadid, enlightenment, jadid, national revival, press, autonomy, national idea, "Behbudiya", "Turan", Temple, "Discussion".*

КИРИШ

XIX аср охири, XX аср бошларида Россия мустамлакаси ҳисобланган Ўрта Осиё, Кавказ, Ўрта Сибирь халқлари орасида бошланган миллий кўтарилиш маданий-маърифий ҳаракат – жади́дчилик сифатида намоён бўлди.

Дунё тамаддунида бўлаётган улкан маданий –маърифий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, янги мунособатлар у ёки бу тарзда секинлик билан бўлсада, Туркистон ўлкаларига кириб кела бошлади. Янгилик тарафдорларини Абдулла Авлоний сўзи билан айтганда, “газета ўқиғувчиларни” муллалар “жадидчи” номи билан[1] атар эдилар. Жади́длар Усмонли Туркиядаги “Ганч (ёш) турк”лар ташкилотлари тасирида “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар”, “Ёш туркистонликлар” деган номларда фаолият олиб боришган.

Жади́дчилик ҳаракатининг фаолияти мактабдан, маорифдан бошланган, сўнг матбуот, санъат ва сиёсатга ўтган. Россия ва унинг мустамлакаларида жади́дчилик ҳаракатига Исмоилбек Гаспринский (1851-1914) асос солди. У Боқчасаройда дастлабки “усули жади́д” (янги усул) мактабини 1884 йилда очади.

Гаспринскийнинг ўлка зиёлиларига берган тасири ҳақида Тошкент жади́дчиларининг отаси деб тан олинган Мунавварқори 1927 йил Тошкент округ маориф ходимлари курултойида сўзлаган нутқида шундай деган эди: “Жади́д мактаби ташкил қилғонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Боқчасаройда чиқадурғон Исмоил Гаспринский газетасини ўқийдилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдираб эдилар”[2]. Шундай қилиб ўлкада янги мактаблар очишга Исмоил Гаспринский ва татар зиёлилари, муаллимларининг ибрати, ёрдами катта бўлди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жади́дчиликнинг асосий ғоя ва мақсадлари (давр ва ҳудуд воқеаликларида келиб чиқиб, баъзан ўзгариб турган бўлса-да) қуйидагилар эди: Туркистонни ўрта асрларга хос қоқоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туркистонда мухторият ҳукумати барпо этиш учун кураш, Бухоро ва Хивада конституцион монархия ва парламент, кейинчалик демократик республика тузумини ўрнатиш орқали

озод ва фаровон жамият куриш, барқарор миллий валютани жорий қилиш ва миллий кўшин тузиш.

Тошкент, Фарғона, Бухоро, Самарқанд ва Хивада хур фикрли ва тараққиётпарвар кишиларнинг айрим гуруҳлари томонидан очилган маданий-маърифий йўналишдаги жамият ва уюшмалардан жади́дчи́лик ҳаракати шаклланди.

Ҳаракат фаолияти осонлик билан кечмади. Профессор Беғали қосимов фикри билан айтганда, Туркистон, Бухоро ва Хоразм мунавварларининг янгиликка интилиши, Россияда, хусусан Кавказ, Волгабуйида яшовчи туркий халқлар билан яқинлашишга, ҳамкорликка интилиш кучайди. Панисломизм(исломчилик) ва пантуркизм(туркчилик) каби ғоялар пайдо бўлдики, Россия ички ишлар вазирлиги бунга жим қараб тура олмасди. Жади́дларнинг мактаблар очиб, газеталар чиқариши ҳам панисломизмга хизмат қилаяпти деб тушунилди ва ҳокимият бу борадаги фаолиятларга қаршилик кўрсатишга ҳаракат қила бошлади[3].

Жади́дчи́лик умумиллий ҳаракат сифатида:

1. Жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди.

2. Маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқарди.

3. Мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё юзини кўрган “Туркистон мухторияти” бу йўлдаги амалий ҳаракатларнинг дастлабки натижаси эди.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида жади́дчи́лик ҳаракати Туркистондаги каби XIX аср охири XX аср бошларида шаклланган бўлса ҳам, бу ҳудудлардаги тарихий шароит ундаги жади́дчи́лик ҳаракатига ҳам ўзига хос хусусиятлар бахш этди. Бухоро ва Хива жади́длари ҳам маорифни ислоҳ этишни, амир ва хон ҳукмронлигини чеклаш, мавжуд тузум шароитида ислохотлар ўтказиб, жамият тараққиёти ва миллий мустақилликни қўлга киритишни мақсад қилиб қўйган эдилар.

Жади́дларнинг халқ маърифати учун кураш дастури уч асосий йўналишда кўринади. 1. Янги усул мактабларини очиш, кўпайтириш орқали. 2. Турли маърифий жамиятлар очиш орқали. 3. Умидли иқтидорли ёшларни чет элга ўқишга юбориш орқали.

Боғчасаройда дастлабки жади́д мактабини очган Исмоил Гаспиринский Туркистон генерал-губернатори Н.О.Розенбахга ўлка мусулмон мактабларини ҳам ислоҳ қилишга доир лойиҳасини юборади. Рад жавобини олгач, 1893 йил

Туркистонга ўзи келади, Бухоро, Самарқанд, Тошкентда бўлиб, тараққийпарвар зиёлилар билан учрашувлар ўтказади. Бухорода амир Абдулахадни жаид мактаби очишга кўндиради. Бу мактабга “Музаффария” номи берилади.

Шундай қилиб, жаидлар томонидан янги мактабларга очиш, мактаблар учун дарсликлар яратиш жараёни бошланди.. “Усули жаид” мактабларида диний фанлар ва араб тили билан бир қаторда тиббиёт, ҳикмат, кимё, табобат, нужум, ҳандаса фанлари, рус, форс тиллари - жами 17 тагача фан ўрганилиши шартлари илгари сурилди. 1999 йилда Андижонда Шамсуддин домла, 1901 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, Самарқандда Абдуқодир Шакурийлар биринчи бўлиб жаид мактабларини очадилар

Янги усул мактабларига асос солган, дарсликлар яратган Туркистон мунавварларидан баъзиларини кўриб ўтамиз.

Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1929) – Ўрта Осиё жаидчилиқ ҳаракатининг йўлбошчиси. XX аср ўзбек миллий матбуоти ва янги усулдаги мактаб асосчиси, миллий театр ташкилотчиларидан бири, адиб ва шоир эди. У Тошкентда 1901 йилда усули жаид мактабини очган ва шу мактаблар учун махсус ўқув дастурлари тузган. Унинг “Адиби аввал” (1907), “Адиб ус-соний” (1907), “Усули ҳисоб”, “Тарихи қавм турк”, “Тажвид” (1911), “Ҳавойижи диния”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи исломия” (1912), “Ер юзи” (1916-1917), тўрт қисмдан иборат “Ўзбекча тил сабоқлари” (Шорасул Зуннун ва Қайом Рамазон билан бирга) дарсликлари шулар жумласидандир.

Жаидчилиқ ҳаракатнинг яна бир йирик вакили - Махмудхўжа Беҳбудий(1875-1919). Унинг ташаббуси билан Самарқанда янги усул мактаблари очилди. Адиб бу мактаблар учун 1904-1909 йилларда “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул-атфол”, “Амалиёти ислом”, “Мухтасар тарихи ислом” каби дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзади.

Жаидчилиқ ҳаракатининг Бухородаги йирик вакилларида бири - Абдурауф Фитрат (1886-1938). У 1909 йилда Истамбулда нашр этилган “Мунозара” асарида Бухоро амирлиги идорасига маълум ислохот – ўзгариш киритиш ғояси ва “Усули жаид” деб номланган янги маориф тизимининг асосларини илгари сурди. Фитрат бутун вужуди, оташ ва жўшқин юраги билан, ижоди ва фаолияти билан мамлакат ёшларини ривожланган янги дунё томон сафарбар этади.

Фитратнинг “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асари ҳам 1912 йилда Истамбулда нашр этилган бўлиб, бунда Бухоро амирлигига маълум даражада ўз эътирозномасини баён этади. Бир замонлар илм ва дин қуввати бўлган Бухоро,

нега таназзулга юз тутди? Хар куни бир Абу Али Ибн Сино, Фаробий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этган юрт нима сабабдан бунчалар абгор холга тушиб қолди? Бу қоронғу зулматдан қутулиш йўли борми?, -дея саволлар берар экан, жавоб сифатида маърифатни кўрсатади.

Хоразм хонлигида ҳам татар зиёлилари Тавфиқ Биккулин, Юсуф Ахмедовлар ёрдами билан, дастлаб, хон ва унинг амалдорлари фарзандларига мўлжалланган бўлса-да, жаҳид мактаблари очилди. Тез орада уларнинг сони 8 тага етди. 1906-1907 ўқув йилида Урганчда қизлар учун ҳам мактаб очилди [4].

Биз юқорида миллий уйғониш ҳаракати намояндаларининг янги усул мактаблар очиб, уни услубий жиҳатдан таъминлашга ҳаракат қилганликларни ўргандик. Аммо, жаҳид намоёндалари бу билан чекланиб қолмасдан, кенг халқ оммаси учун кутубхоналар ҳам барпо этганлар.

Беҳбудий, 1908 йилда кейинчалик “Беҳбудия” кутубхонаси номи билан машҳур бўлган қироатхонани ташкил этиб [5], уни аҳоли учун қўлайлик яратиш мақсадида икки смена, эрталаб соат 9 дан шом 5 гача ва кечки соат 6 дан тунги 12 гача ишлаб, 60 дан 110 нафаргача бўлган кишиларга маданий хизмат кўрсатишни йўлга қўяди.

1910 йилда Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхонов раҳбарлигидаги жаҳидлар ташаббуси билан “Турон” кутубхонаси юзага келади.

Бугунги мустақил Ўзбекистонда Давлатимиз раҳбари томонидан ёшлар маънавиятини юксалтириш ва бўш вақтини мазмунли ўтказиш борасида илгари сурилган беш ташаббуснинг учинчиси ҳам китобхонликни кенг тарғиб қилишга бағишланган. Жаҳидлар томонидан илгари сурилган мавзу ҳамон долзарб эканлигини кўрсатмоқда.

Юқорида келтирганимиз жаҳидларнинг маърифий соҳадаги иккинчи вазифаси хайрия ва маориф жамиятларини тузиш эди. Бу борада “Турон”, “Жамияти хайрия”, “Тарбияи атфол” каби жамиятлар очилди. 1909 йил 12 майда Тошкентда тузилган Туркистон жаҳидларининг “Жамияти хайрия” ташкилоти маҳаллий ёшларни чет элларга ўқитиш, хомийлик қилиш ишига раҳбарлик қилди. Унинг ёрдами билан ёшлар Россиянинг Петербург, Саратов, Қозон, Уфа, Оренбург шаҳарларидаги олий мактаб ва мадрасаларга, шунингдек, Истамбул, Қоҳира каби хорижий шаҳарлар олий таълим муассасаларига ўқишга юборила бошладилар.

Шунингдек, 1909 йил 18 июлда Бухоро шаҳрида жаҳидлар томонидан тузилган “Тарбияи атфол” жамияти шу йилнинг ўзида Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Ато хўжа, Мазҳар Бурхонов каби ёшларни Истанбулга ўқишга

йўллаган эди. Ушбу жамият орқали ўқишга жўнатилганлар сони 1911 йилда 15 нафар, 1912 йилда 30 нафарга етган [6].

“Тарбияи атфол” жамиятининг мақсади ҳақида айтадиган бўлсак, улар қўйидагилардан иборат эди: 1. саводсизларни ўқитиш. Саводлиларни билимини янада давом эттириш. Матбуот нашрларини ёйиш. 2. Турмушдаги иллатларни, ахлоқсизлик, ичкиликбозликни ва бошқа шу кабиларни йўқотиш. 3. Сиёсий ҳаётга фаол қатнашиш. Бу ташкилот ўз одамларини амир гуруҳига киритишга муваффақ бўлди. Улар давлат аҳамиятига эга сирлардан ҳам хабардор бўлди. Улар камбағал айбга тортилганларни жазосини енгиллаштиришга ва шу кабиларга ҳаракат қилишди [7].

Жадидларнинг кейинги қадами матбуот бўлди. Улар матбуотга асос солдилар. Янги газета ва журналлар чиқардилар. Миллий журналистика юзага келди. 1906 йилда Исмоил Обидов мухаррирлигида “Тараққий”, Мунавварқори мухаррирлигида “Хуршид”, Абдулла Авлоний мухаррирлигида “Шухрат”, Аҳмаджон Бектемиров мухаррирлигида “Осиё” газеталари чоп этилди. Ашаддий миллатчи Н.П.Остроумов қаршилиги билан бир оз тўхталиш бўлгач, 1913-1915 йилларда матбуотчиликнинг янги тўлкини шаклланди. Бу даврда “Самарқанд”, “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Бухорои шариф”, “Тўрон”, газеталари ва “Ойна” журнали, 1917 йилда эса “Эл байроғи”, “Кенгаш”, “Хуррият”, “УлуғТуркистон”, “Нажот” каби оммавий ахборот воситалари юзага келди.

Халқнинг дунёқараши, миллий онгнинг юксалтиришда матбуотнинг ўрни ниҳоятда муҳим эканлигини билган Махмудхўжа Беҳбудий ҳам “Нашриёти Беҳбудия” номи билан ўз хусусий нашриётини очади ва 1913 йилда “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналини нашр этишда бош-қош бўлди.

Беҳбудийнинг “Туркистон идораси”, “Туркистонда мактаб жарида”, “Бухорода усули жадид”, “Ёшларга мурожаат”, “Эҳтиёжи миллат”, “Икки эмас, тўрт тил керак”, «Мусулмончилик либос ва қиёфат танламайди» каби публицистик мақолалари миллий журналистика асосларини ташкил этади.

Жадидлар театрга ҳам асос солдилар. 1913 йили Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Таваллолар ташаббуси билан Ўрта Осиёдаги биринчи театр труппаси “Тўрон” миллий театри юзага келди. Драматик асарлар ёза бошладилар. Беҳбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг ҳоли” асари (1911 йил) бу борадаги биринчи уриниш эди. Асар биринчи бор (Самарқандда хаваскорлар томонидан қўйилган) 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги Колизей театри биносида “Турон” театри актёрлари томонидан қўйилди. Шу куни тарихимиздаги илк миллий театрнинг расмий очилиши куни

хисобланади.

Театр ҳақида Бехбудий “Тиётр надур” мақоласида “...Тиётр ибратнамодур. Тиётр ваъзхонадур. Тиётр ойинадурки, умумий ҳолларни анда мужассам ва намоён суратда кўзликлар кўруб, кар ва кулоқсизлар эшитиб асарланур”[8]. Тараққий этган миллатлар театрларни улуғлар учун одоб ва ибрат мактаби деб биладилар. Театр тараққий этишни энг биринчи сабаб ва омиларидандир, -деб ёзганди.

Жадидлар миллий адабиётга ҳам асос солдилар. Миллий романчилик шакллана борди. Дакстлаб, романчиликка ўриниш Хамза Хакимзодада кузатилди. У “Янги саодат” асарини миллий роман деб атаган ва бу борадаги илк изланишларни бошлаб берган эди [9]. Аммо Ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдулла Қодирий романчиликка асос солди. Унинг «Ўтган кунлар» романи 1922 йилда «Инқилоб» журналида чоп этила бошланди.

Дунёга чиқмоқ учун тил билмоқ керак экан. Бу талаб ҳам бугун мустақил тараққиёт сари кетаётган Ўзбекистон учун кун тартибидан тушгани йўқ, ахамиятини йўқотгани йўқ. Бехбудий 1913 йил “Ойина” журналида ёзган “Икки эмас тўрт тил лозим” мақоласида шу ҳақда сўз юритади. [10].

Бугун биз юзма-юз бўлиб турган миллий ғоя асослари, миллий мафкура масалалари бундан юз йил олдин жадидчиларимиз томонидан ҳам кун тартибига қўйилган ва қизғин муҳокама қилинган эди.

Маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниши керак. Дарҳақиқат, жадидчиларимиз олиб борган барча ишлар, матбуотнинг йўлга қўйилиши, “усули жадид” мактаби назарияси ва амалиёти, театрчилик, ҳамма-ҳаммаси шунга хизмат қилдирилди. Шу тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадидчиларимиз фикрича икки шартни тақозо этади.

1. Ғоя миллатнинг туб, асл эҳтиёжларидан, туриш-турмушидан, асосий анъаналаридан, ўзлигидан ва табиийки, имкониятидан келиб чиқмоғи лозим.

2. Мазкур ғоя миллат томонидан англаниши, ҳис қилиниши, бошқача айтганда, онгига жойлашиб, юрагидаги ўтга айланмоғи, сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилмоғи керак.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг фаол ташкилотчи – иштирокчилари ҳақида тўхталадиган бўлсак, булар: Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шукурий, Саидахмад Сиддиқий – Ажзий (Самарқанд), Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков (Тошкент), Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Абдулвоҳид Бурхонов, Садриддин

Айний, Абдулқодир Мухиддинов (Бухоро), Обиджон Маҳмудов, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулҳамид Чўлпон, Исҳоқхон Иброт, Муҳаммадшариф Сўфизода (Фарғона водийси), Полвонниёз ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимов (Хоразм)лар номини биринчилар сафида келтиришимиз мўмкин.

ХУЛОСА

Биз ушбу мақолада мамлакатимиз ҳудудида жади́дчилик оқимининг юзага келиши ва унинг маърифатпарварлик соҳасидаги фаолиятига тўхталдик. Жади́дчилик ҳаракатининг ижтимоий –сиёсий қарашлари, миллий мустақиллик ва давлатчилик ғоялари (Мунавварқори, Беҳбудий, Полвонниёз Юсупов, Фитратнинг дастурлари), бу борадаги амалий ҳаракатлари ва курашлари алоҳида катта мавзудир.

Хулоса қиладиган бўлсак, жади́д боболаримиз моддий қийинчиликлар, ғоявий-сиёсий тазйиқларга қарамай миллатнинг маънавий юксалиши учун имкониятлар яратишга ҳаракат қилдилар.Тарихнинг мураккаб, масъулиятли бурилиш даврида миллатнинг онгини юксалтириш, миллий ифтихор туйғусини кучайтириш биринчи даражали вазифалардан эканлигини англаб етганликлари учун ҳам бу борадаги барча ишларни ўз зиммаларига олдилар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Авлоний А.“Таржимаи хол. Танланган асарлар.2-жилд.Т., “Маънавият”, 1998 йил 288-бет”.
2. Мунавварқори А. “Қизил Ўзбекистон” 1927 йил, 7июнь. Ziyo uz. Com.
3. Қосимов Б.“Миллий уйғониш”, Т.,”Шарқ”,2004 йил,53-бет.
4. Тошқулов Ж. Ёш хиваликлар: сиёсий қарашларининг тадрижий ривожланиши// Халқ ва демократия, 1992,3-4-сон.
5. Беҳбудий Б. “Беҳбудий кутубхонаси”, “Ойина” журна́ли, 1914 йил 26 апрель, №27. Танланган асарлар. Жилд-II.-Т.: Akademnashr, -2018йил 14-бет.
6. Баҳром Ирзаев. “Ўзбек ёшлари ва хорижий таълим” Т., “Akademnashr” 2018.
7. Самойлович А.Н. Первое тайное общество младобухарцев //Восток.- 1922.№1.ст.98.
8. Беҳбудий Б.“Тиётр надур”, “Ойина” журна́ли, 1914 йил 10 май, №29. Танланган асарлар. Жилд-II.-Т.: Akademnashr, -2018йил 15-бет.
9. Сабирдинов А. Ўзбек романчилиги; кеча ва бугун. Изланишлар самараси. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2005 йил 28 январь.
10. Беҳбудий Б.“Икки эмас, тўрт тил лозим”, “Ойина” журна́ли, 1913 йил 10 август, №1. Танланган асарлар. Жилд-I.-Т.: Akademnashr, -2018йил 396-бет.